

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

до самостійної роботи з дисципліни «Історія української культури» (Розділ
«Духовне життя в Україні другої половини XVII-XVIII ст. Архітектура
українського бароко») для
студентів усіх спеціальностей

Затверджено методичною
радою університету,
протокол № 2 від
10.11.2010 р.

Харків
ХНАДУ
2011

Укладач Олешко Н.П.

Кафедра українознавства

В українській культурі традиційно вищою цінністю визнавалася свобода і значущість особистості. Саме визнання цього може забезпечити прогресивний культурний розвиток країни. Процес створення і передавання всього найкращого, формування культурної традиції є своєрідною потребою кожної нації. Протягом усього часу свого існування український народ творив культуру, яка постійно збагачувалась, незважаючи на загрозу знищення етносу та його асиміляції.

Сучасний розвиток культури нашого народу – це певною мірою наслідок історичного та культурного минулого. Щоб досягти сьогодення, необхідно знати свої історичні, культурні, духовні надбання. Наші культурні та духовні цінності є мірилом зв'язку поколінь. Тому, дисципліна «Історія української культури» сприяє передачі надзвичайно цікавого, особливого досвіду життя та розвитку українського народу, нюансів національного світосприйняття і світогляду. Вона допомагає у вихованні національної гідності, моральності, відчуття краси і добра, формуванні всебічно розвиненої особистості, що на сучасному етапі розвитку нашої держави є досить важливим чинником для визначення свого гідного місця у соціумі, висловлення своєї думки та активної громадянської позиції.

У духовному житті українського народу другої половини XVII-XVIII ст., зокрема архітектурі, простежується національна індивідуальність, суто українське відтворення образів, що ввібрали в себе прояви народної культури та найкращі зразки західноєвропейського барокового стилю. Висока культура українського бароко створила неповторні перлини зодчества, які й сьогодні відіграють важливу роль у культурному житті України, захоплювала іноземних митців і мала значний вплив на сусідні країни.

Для кращого опанування цієї теми пропонуємо студентам ознайомитися з основною навчальною літературою з даної теми: Історія культури України. Конспект лекцій / Євсєєв Є.Т., Канавенко С.А., Ковальов В.І., Гребенюк В.В. – Харків, 2011. – 176 с., Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-ге / За ред. проф. А. Яртия та проф. В. Мельника. – Львів, 2005. – 568 с., Шейко В.М., Ти шевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник / Наук. редактор В.М. Шейко. – К., 2006. – 264 с.,

Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / С.М. Клапчук, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін.: За ред. С.М. Клапчука. – 6-те вид. – К., 2007. – 358 с., Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К., 2005. – 584 с.

План теми:

1. Історичні умови культурного життя українського народу.
2. Українське бароко як нове світовідчуття і нове мистецтво.
3. Архітектура українського бароко.

Розглядаючи це питання, студентам, у першу чергу, слід згадати історію України цього періоду. Відомо, що друга половина XVII-XVIII ст. – складний період у житті українського народу, що був насичений політичними подіями. Історія нашого народу цієї доби сповнена активізацією соціальної та національно-визвольної боротьби проти іноземного гноблення (польського, турецького, російського) за незалежність і державність, створенню національної держави за гетьманування Б. Хмельницького, втратою завойованих здобутків у другій половині XVIII ст.

З курсу «Історії України» згадайте, яка подія була кульмінаційною точкою боротьби українського народу проти польської шляхти, спрямована на створення незалежної держави?

Укладення Переяславського договору з московським царем Олексієм Михайловичем, «Березневі статті», за яким Україна зберігала свою внутрішню автономію, були звичайною угодою, яку під впливом історичних обставин могла розірвати кожна сторона. В подальшому це й підтвердилося. Ігнорування інтересів українського народу, боротьба Московської держави з Польщею за українські землі згубно позначилися на житті українців. Україна впродовж тривалого періоду стає розділеною.

З історії України згадайте наслідки Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московською державою та Річчю Посполитою?

Поділ і роз'єднаність українських земель у другій половині XVII-XVIII

ст. зумовили специфіку геокультурного розвитку українців. Незважаючи на складнощі, загальний культурний рівень України того часу був досить високий, про що свідчить і сирійський мандрівник дякон Павло Алепський, який перебував на території України за часів Богдана Хмельницького.

Глибокий слід в історії та духовній культурі залишила Гетьманщина. Дослідники вважають, що Гетьманська Україна за часів Івана Мазепи (1687-1708), Івана Скоропадського (1708-1722) та Кирила Розумовського (1750-1764) перебувала на рівні найосвіченіших європейських країн. Культура Правобережжя та західноукраїнських земель прагнула протистояти політиці колонізації та мадяризації, окатоличення.

Політика наступу на автономні права України, що проводив Російський уряд у XVIII ст., його мовна політика (заборона книгодрукування українською мовою в Києво-Могилянській академії, а з другої половини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині в усіх освітніх закладах запроваджувалася російська мова навчання), ліквідація козацької української державності – Гетьманщини та Запорізької Січі, завдала українському народові значного удару. Внаслідок трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст. (1772, 1793, 1795) українські території входили до складу Російської та Австрійської імперій. Внаслідок цього створилися нові геополітичні умови розвитку культури в західноукраїнських землях і кризова ситуація в культурі всієї України.

Поряд із тим, студентам необхідно засвоїти, що в період існування козацької державності духовна культура українського народу досягла високого рівня. Козацтво, що сформувалося впродовж XV-XVII ст. як самобутній соціальний стан, стало духовним лідером народу, продовжувачем національної державності, захисником православної церкви, народних традицій, рідної мови. Воно впродовж трьох століть визначало напрями політичного і культурного розвитку України. Внаслідок цього, козацтво мало значний вплив на національну свідомість нашого народу. З одного боку, культура козацтва формувалася на засадах глибоких традицій українського народу, з іншого – у результаті переплетення певних рис, особливостей культури інших народів, оскільки козацтво складалося не лише з

представників різних регіонів України того часу, а й Російської імперії та інших країн. Таким чином, сформувалася оригінальна, самобутня, яскрава козацька культура з бароковим забарвленням, що вплинула на розвиток усієї культури України і стала складовою духовного життя сучасної української нації. Лише після того, як козацька старшина у Російській імперії стала частиною дворянства і сприйняла російську культуру у XVIII ст., єдиним носієм традицій української культури залишився народ.

Отже, студенти повинні знати, що незважаючи на складні суспільно-політичні, історичні, економічні умови, український народ у другій половині XVII-XVIII ст. зберіг духовну єдність, національно-культурні традиції, збагатив національну культуру, вплинув на розвиток культури інших країн, зокрема Російської імперії, Польщі.

2. Студентам необхідно з'ясувати, які особливості були притаманні стилю бароко, зокрема українському.

Бароко (від італ. *barocco* – дивний, вибагливий, химерний) – напрям у мистецтві та літературі XVII-XVIII ст., що виник в Італії наприкінці XVI ст. і прийшов на зміну Відродженню в результаті кризи гуманістичної ренесансної культури, але не був його запереченням. Бароко розвивалося передовсім у католицьких країнах Європи: в Італії, Іспанії, Португалії і їх колоніях, у Фландрії, частково у Франції, проникло до Польщі, балтійських країн, а в XVIII ст. до України і Росії, дало помітні здобутки в Австрії та Німеччині. Цей стиль синтезував мистецтво готики й ренесансу.

Визначальні риси бароко:

- посилення ролі церкви і держави, поєднання релігійних і світських мотивів, образів;
- мінливість, поліфонічність, ускладнена форма;
- тяжіння до різких контрастів, складної метафоричності, алегоризму;
- прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору;
- трагічна напруженість і трагічне світосприймання;

- настрої песимізму, скепсису, розчарування.

Бароко цікаве тим, що воно було першим загальноєвропейським художнім напрямом. Саме бароко стало тим стилем, що охопив як латинську Європу, так і майже всі країни православно-слов'янського кола і набув у кожній з них значного розвитку.

Виникнення нового напрямку було пов'язане з кризою Відродження і в окремих своїх аспектах він залишався вираженням Відродження. Але, передусім, бароко намагалося дати відповідь на складні проблеми, які висувалися новою епохою, і саме у цьому його основний зміст.

XVII ст. у Західній Європі відзначається надзвичайною складністю соціальних та духовних процесів. У цей час тривала криза феодалізму, який, однак, ще був досить сильним. Водночас відбувався активний процес формування національних держав, об'єднання країн під владою могутніх монархів. Невипадково XVII ст. називають «віком абсолютизму», бо в багатьох країнах Європи королі прагнули підкорити собі свавільних феодалів. Вони підтримували мистецтва і науки, вступали в союз із церквою, намагаючись панувати і у сфері ідеології. Формування монархічних інститутів проходило в запеклій боротьбі між дворянством і буржуазією в галузі політики та економіки. Загальна соціальна атмосфера у світі була вкрай неспокійною. Народи Європи потерпали від жорстоких битв за перерозподіл територій. На зміну релігійним війнам, що супроводжували Реформацію XVI ст., прийшла не менш кривава та руйнівна Тридцятилітня війна (1618-1648). Чимало людей загинули під час революційних подій в Нідерландах та Англії.

Релігія продовжувала відігравати провідну роль у країнах Європи, проте її позиції значно похитнулися у зв'язку із розвитком науки, техніки, торгівлі, мореплавства. З утвердженням капіталістичних відносин швидкими темпами розвивалося виробництво, зростало значення прикладних наук.

У Європі з'явилися перші наукові товариства: Лондонське наукове товариство Паризька Академія. У XVII ст. відбулася справжня світоглядна революція, яка спричинила руйнацію традиційних уявлень про Всесвіт, формування нової картини світу і нового розуміння людини. Переворот у свідомості людства зумовили, передусім, великі наукові відкриття, що

свідчили про розкріпачення людського розуму та його безмежні можливості в пізнанні світу.

Зміна свідомості обумовила нове бачення світу та людини. Світ постав перед людьми не статичним і завершеним у своїх формах, а динамічним, вічно мінливим. Це безкрай, розмаїтий, непізнаний до кінця світ. Він вабить і водночас лякає своєю таїною. У ньому панують не тільки божественні закони, а й передусім закони природні, невідомі сили й стихії, дію яких людство ще остаточно не збагнуло.

Людина XVII ст. відкрила силу власного розуму, своїх внутрішніх можливостей. Вона намагалася проникнути в глибини світу і своєї душі, та чим більше пізнавала, тим більше зустрічала загадок і протиріч, їй розкрився неосяжний Всесвіт, але подеколи він жахав її своєю безмежністю. Людина прагнула до повноти й гармонії буття, однак приховані пристрасті та бажання спричиняли напружену душевну боротьбу, яка не завжди закінчувалася перемогою світла і добра. Вона повстала проти Бога, водночас постійно відчувала свою залежність від вищих сил.

У XVII ст. пануючим стає новий тип світовідчуття, для якого буття – динамічне, змінне, драматичне. Такий тип мислення, що бачить в самій основі речей суперечність, розірваність, колізію, а не єдність, гармонію, властиву епосі Відродження, поверненням до дуалізму середньовічної релігійної свідомості. Знов світ сприймається в зіставленні матеріального і духовного, природного і божественного, емоційного і раціонального.

У результаті виникають роздуми про первинність того або іншого початку, про панування одного над іншим. У результаті в філософії розгорається протиборство діаметрально протилежних філософських вчень і принципів: метафізики (Декарт) і матеріалізму (Гоббс, Локк, Бекон), тобто боротьба ідеалістичного і матеріалістичного підходів.

Великі географічні відкриття, розвиток нових форм виробництва, прогрес наукового знання підривають традиціоналістські устої. Розширення виробництва, все нові й нові можливості для прикладення сил, відкриття нових земель, пограбування і поневолення Ост-Індії та Африки, торгова війна європейських націй – усе це робить XVII ст. епохою підприємливості, успіху

та ініціативи.

Такий комплекс умов сприяє формуванню нового типу особистості – самостійнішої, діяльнішої, помітної, не зв'язаної становими і корпоративними путями, яка вміє приймати рішення на свій страх і ризик. Новий емоційний і духовний склад цієї доби гостро реагує на соціальні й політичні проблеми часу, на напружену, сповнену глибоких конфліктів духовну ситуацію. Формується інший, відмінний від попередніх, погляд на світ, інший «образ» реальності, нове бачення стану справ.

Однак представники бароко вміли бачити не тільки драматичні сторони, а й красу життя. Більше того, вони намагалися якомога виразніше й яскравіше прикрасити його, щоб подолати трагізм засобами краси, знайти через естетичне вихід із кола тяжких протиріч. Барокове мистецтво не тільки відбивало складність буття, а й нагадувало про його неповторність

За допомогою «Методичних вказівок до самостійного вивчення основних термінів та понять з дисципліни «Історія культури України» визначте зміст поняття «бароко».

Серед країн православно-слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найвищого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського і російського, українське бароко – не аристократичний стиль. Якщо і є в ньому певні елітарні мотиви, то лише в літературі, всі інші види барокового мистецтва мають безпосередній зв'язок з народною творчістю і народною свідомістю.

Українське бароко або **козацьке бароко** — назва архітектурного стилю, що був поширений в українських землях Війська Запорозького у XVII—XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Динамізм мистецтва бароко зумовлювався його схильністю до метафорично-алегоричного осмислення дійсності, до контрастів і антитез. В системі жанрів чільне місце посідають різні види драматургічного письменства. Відбувається своєрідна театралізація мистецтва, що викликає посилення емоційності викладу й декоративності форми. Посилюється взаємодія української культури з польською, за посередництвом якої

відбувається засвоєння художнього досвіду інших європейських літератур (італійської, іспанської, німецької тощо).

Як художній стиль, бароко дало можливість найповнішого самовираження української людини тієї драматичної і реформаторської доби передусім завдяки своєму філософському підґрунтю, яке в українському варіанті виявило себе чи не найповніше. Реалістичне світобачення для барокової свідомості нехарактерне. Світ у більшості творів постає сповненим містики, гіпербол, темних метафор, ілюзій, що важко розгадувалися, надмірно емоційних станів, а часом і просто фантасмагоричним. Та й свідомість того часу тяжіє до таємниць і чудес. Дослідники відзначають як у Європі взагалі, так і в Україні, дивовижну забобонність найширших верств населення - від еліти до простолюду. Деякі рукописи чи листи того часу містять багато оповідей про містичні явища.

Необхідно зазначити, що нестабільність історичної долі, випробування, широкі зв'язки з різними країнами і різноманітними природними умовами віками закладали у нашого народу уявлення про світ безмежний, багатоманітний, неосяжний і суперечливий. Меланхолійність, властива певною мірою українській душі, теж ґрунтується на уявленні про світ непростий, втаємничений, такий, у якому діють різні сили. Таке світорозуміння відбилося й на художній картині світу, створюваній українськими і народними, і професійними митцями. У ній знаходилося місце для всіляких моментів: фантастичних мотивацій, міфічних, релігійних та містичних уявлень, осяянь, прозрінь тощо. Все це було пошуком небуденної правди життя, глибинного духовного сенсу історичного процесу. Мистецтво бароко наче зазирнуло у глибини людської душі, відобразило її світло й темряву — саме світлотінь стала у європейському та й українському бароко одним із головних художніх прийомів. Художник цієї доби вірив у всемогутність образного мислення і тому сміливо поєднував умовне з реальним, стягував різнопросторові та різночасові сюжети в один час і простір.

«Химерний» стиль був породжений складними, бурхливими соціально-історичними умовами. Визвольна війна середини XVII ст., постійні військові

походи, визвольний рух під впливом козацтва та його союзу з православною церквою, яку воно взяло під свій захист, перебування на межі життя і смерті сформували бароковий світогляд в козацькому середовищі. Визначною рисою українського бароко є використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів.

Його особливістю було світосприйняття і людського життя як швидкоплинного і скоротечного явища. Відтак, намагання прожити яскраве, веселе, радісне життя. Бароковий стиль розбурхував людські почуття, збуджував уяву, викликав контрастні емоції. У ньому завжди були поряд добро і зло, любов і ненависть, життя і смерть, радість і смуток, Бог і диявол.

Представники західних шкіл виробили цілий арсенал метафор, символів, гіпербол для творів, які через алегорії підкреслювали певні важливі риси явищ чи осіб. Українська свідомість в умовах творення нових національних цінностей, героїв, національної еліти теж ішла тим самим шляхом, алегорично уточнюючи риси шановних гетьманів і полковників, діячів церкви, працівників на духовній і культурній нивах. Українське бароко утверджувало також образи, що характеризували колективні, суспільні, національні риси народу в цілому. Образ України (тоді Малої Русі) у вигляді зодягненої в порфіру (порфіра — царський одяг для урочистих випадків, один із символів влади: довга мантія пурпурового кольору) і коронованої Діви, яка просить покровительства у митрополита київського Іоасафа Кроковського ((рік нар. невід. – 1718) – український освітній та церковний діяч, 1693—1694 рр. – ректор Києво-Могилянської академії, з 1707 р. і до кінця свого життя – київський митрополит (митрополія Лівобережної України)), бачимо на гравюрі «Всенародне торжество» (1708) Івана Щирського (бл. 1650-1714, український графік, писав станкові твори, ілюстрації до видань Віленської, Києво-Печерської (лаврської) друкарень). У гравера Леонтія Тарасевича ((1650-1710) - видатний український гравер кінця XVII - початку XVIII ст., один з основоположників різьбленої гравюри на металі в Україні.) алегорією Дніпра виступають музичні русалки, місто Київ зображено обвитим лавровими гірляндами альтанки, а місто Харків у Івана Щирського постає у вигляді прекрасного саду, насадженого і виплеканого Григорієм і Федором

Захаржевськими (полковники Харківського полку другої половини XVII - початку XVIII ст.: Григорій Донець (1668—1690) Донець-Захаржевський, Федір Григорович (1692—1706) Донець-Захаржевській).

Оригінальні асоціативні образи знаходимо в українському фольклорі. Наприклад, в ілюстраціях до календаря на 1727 р. весна, літо, осінь і зима подані в образах дівчат і молодиць в українському святочному вбранні. Антична, візантійська, романська, готична та ренесансна символіка теж своєрідно пристосовувалась до завдань стилю, що відзначався сильною експресією, химерністю, буйною декоративністю, парадоксами сюжету.

Звертаємо увагу студентів на те, що перше культурне відродження України, як називають історики те національно-патріотичне піднесення, що відбувалося у XVII ст., зумовило і цікавість певних кіл шляхти (особливо у середині століття) до свого походження, до творення генеалогічних легенд, до гербів. Українське бароко привнесло нові виміри і нові значення в українську геральдику. Символіка старих середньовічних гербів зазнає істотних змін. Раніше правом герба користувалися лише українці, поляки, литовці шляхетного походження. Вихід на історичну арену українського козацтва, виникнення інституту гетьманства, впровадження полкового адміністративного поділу території України спричинили появу нових претендентів на носіння гербів. Це час посиленої герботворчості. Емблемотворчість і герботворчість українського бароко ґрунтувалися на пошукові предметів-асоціацій в народному побуті, в природі, оточуючому середовищі або утворенні так званих складних гербів внаслідок шлюбів або корпоративних об'єднань. Часто-густо при творенні гербів для полкових міст і впливових козацьких родин символічного значення набували речі, які доти символами не вважалися.

Згадайте, які символи зображені на гербі міста Харків? Що, на вашу думку, вони означають?

У зошиті опишіть герб свого міста, районного центру і значення кожного символу.

Родовідне дерево давніх, заслужених, іменитих осіб зображалося у вигляді виноградного і трояндового кущів, дуба і лавра. Приміром,

генеалогічні дерева князів Святополк-Четвертинських, Полубинських, Розумовських. З царства флори обиралися види, знайомі людям, які мають шляхетні властивості. Геральдика теж була наповнена знайомою "натурою" - орлами, кіньми, левами, а також квітами, колоссям. Звичайно, беруться до уваги не кровожерливість левів чи орлів, а сила, сміливість, далекоглядність. У козацькій емблематиці широко використовувались бунчуки, булави, печатки, зброя, порохівниці, стріли. Символами для духовних осіб (ці символи зображалися на гравійованих титулах церковних книг, гербах) слугували руків'я посохів, митри, оклади Євангелій, чаші для причастя та інші речі культу, в яких виявлялися місцеві або індивідуальні уподобання ієрархів обох українських церков.

Формування цієї символіки завершується в 90-ті роки XVII ст. — першому десятилітті XVIII ст., у період так званого мазепинського бароко (оскільки гетьман І. Мазепа був палким шанувальником цього напрямку і надавав значні кошти на архітектуру та будівництво, зокрема церковного). Вона прижилася так сильно, що її не змогли викоринити, незважаючи на гоніння на все українське, яке почалося в останній період Петровської доби та було продовжене Катериною II і всіма наступними російськими царями. У цьому відношенні емблематика українського бароко мала не тільки художнє значення, а й відігравала свою роль у збереженні національної самосвідомості українського народу.

Студенти повинні запам'ятати, що зі своїм приходом бароко охопило всі сфери духовного життя суспільства: літературу, мистецтво, живопис, музику, прикладне мистецтво, філософію, навіть церковні проповіді, зокрема архітектуру. Набагато ширше і глибше, ніж ренесансний напрям, бароко захопило народну культуру, відчутно проявилось у прикладному мистецтві, вступило в активну взаємодію з фольклором. По суті цей напрям являв собою суму загальних закономірностей, рис, принципів, типологічних відповідностей, які проявилися у розвитку філософії, історіографії, літератури, мистецтва цієї доби. Звичайно, у різних сферах духовної культури вони набували специфічних особливостей прояву, але виникали на загальному соціально-історичному ґрунті.

Якщо говорити про естетичні особливості українського бароко, то це багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилена декоративність, динамізм, численна кількість всіляких іносказань і головне - небачена вигадливість форми.

3. Для розгляду цього питання студентам необхідно наголосити на тому, що мистецтво другої половини XVII-XVIII розвивається в стилі бароко, що проникає в усі культурні сфери і набуває свого розквіту у XVIII ст.

До України стиль бароко був завезений з Італії у 1616 року, зокрема італійським єзуїтом-архітектором Джакомо Бріано з Риму, який будував барочні церкви у Львові (працював над зміною проекту храму Св. Верховних Апостолів Петра і Павла у 1618-1621 роках), Луцьку (1616-1617 рр. переробляв плани та започаткував будівництво єзуїтського костелу в Луцьку (нині Кафедральний костел Святих Апостолів Петра і Павла)). А до нього в барочному стилі працював італійський архітектор Себастьяно Браччі, який перебудував Успенський собор у Києві на Подолі у 1613 р.

Засвоюючи художні прийоми західноєвропейської архітектури, українські майстри переосмислювали їх відповідно до своїх культурно-історичних традицій і національних особливостей. В Україні, як і у всій Східній Європі, стильові особливості італійської архітектури стали відчутними, насамперед, у деталях або орнаментах і лише на початку XVIII ст. композиційні принципи бароко почали виявлятися і в загальній структурі будов. Але, поряд з динамічністю, архітектурі України цього часу властиві раціоналістична ясність стилю Відродження, а також і свої специфічні художні особливості та прийоми, цілком самобутні за походженням, можливо запозичені з дерев'яної архітектури.

Студентам слід знати, що самостійна творчість українських майстрів цього стилю починається у другій половині XVII ст. Д. Антонович називав цю добу «золотою добою» українського мистецтва після великодержавної доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого. У цей період центром українського мистецтва була Наддніпрянська Україна. Тут утворюється своєрідний стиль, що постав зі сполуки українських тринавних церков із

західноєвропейською базилікою і пізніше дістав назву українського бароко. Тому дослідники українських барочних споруджень користаються терміном «українське», чи «козацьке», бароко. Це, звичайно, перебільшення, але якась частина істини в такому визначенні є, бо саме воно, козацтво, було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало творів архітектури та живопису, створених на замовлення козацької старшини. Але козацтво не лише споживало художні цінності, виступаючи в ролі багатого замовника. Будучи насамперед величезною військовою і значною суспільно-політичною силою, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище й виступати на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони, козацькі собори - все це не порожні слова. За ними - величезний духовний досвід XVII - XVIII ст., значну частину якого пощастило втілити у своїй художній діяльності саме козацтву. Все це залишило в культурній свідомості народу глибокий слід. А краса козацького мистецтва породила легенду про золоте життя під булавою гетьманів, про козацьку країну, країну тихих вод і світлих зір.

Поряд із гетьманами та козацькою старшиною фундаторами мистецького життя були багатії та вище духовенство. їхні національні, релігійні почуття, а також прагнення увічнити свої імена сприяли тому, що вони власними заходами і коштами споруджували дерев'яні та кам'яні церкви, прикрашали їх багатоярусними іконостасами та настінними розписами, дарували церквам срібний і золотий посуд, церковні ризи, ікони, церковні книги тощо.

Пропонуємо студентам звернути увагу на те, що в Україні мистецтво бароко роздвоїлося: в Західній Україні воно зберегло форми єзуїтського бароко, в Центральній та Східній Україні воно сильно модифікувалося й набрало оригінального забарвлення - так званого козацького бароко.

Зауважимо, що перші спроби перебороти застарілі архітектурні традиції і втілити нові естетичні погляди на архітектуру було зроблено переважно в містах, де зосереджувались ремесла й торгівля, куди скоріше просякали гуманістичні ідеї, де організовувались братства і швидше зростала

національна самосвідомість.

Новий стиль виявляється у житловій, громадській, культовій забудовах, яким притаманне органічне поєднання рис професійної та народної архітектури. Споруди приваблюють своїми пишними формами, складними конструкціями, відзначаються багатством декору. Результатом розвитку власне української традиції стають хрещаті в плані храми, тобто такі будівлі, що в плані являли собою хрест, між кінцями якого вбудовувалися квадратні виступи. Такі хрещаті в плані церкви народилися з дерев'яної архітектури, принципи якої були стилістично близькими західному бароко. В цей період нового вигляду набуває Київ, створюється сучасний образ старого міста. Йде інтенсивне будівництво північного Лівобережжя, зокрема Чернігова. Типово барочні споруди будуються на західноукраїнських землях, особливо у Львові. Народжується українська національна архітектурна школа, що дала світові таких відомих майстрів як І. Григорович-Барський, С. Ковнір, І. Зарудний.

Стиль бароко знайшов втілення в архітектурі Києва, Чернігівщини, Слобожанщини, Придніпров'я.

Звертаємо увагу студентів на те, що найвиразніше цей стиль проявився у кам'яному будівництві. Характерно, що саме в автономній Гетьманщині і пов'язаній з нею Слобідській Україні вироблявся оригінальний варіант барокової архітектури. Перше таке кам'яне диво на Лівобережній Україні з'явилося в столиці найбільшого козацького полку Ніжині 1668 року. З'явилося не в монастирі, а, як і належить козацькому собору, на широкій площі серед міста – п'ятиверхий Миколаївський собор. Через кілька років подібна споруда з'явилася в Густинському монастирі, знаменуючи собою союз козацтва і церкви в національно-визвольній боротьбі.

«Козацький собор» древніший за саме козацтво. Хрещаті дерев'яні храми були типовим явищем у традиційному народному будівництві. Козацтво, цей поширений з давніх часів тип великої дерев'яної церкви, вдягло у камінь, прикрасило безліччю чудових пластичних мотивів, вдосконалило й підняло кілька споруд такого роду на рівень найдосконаліших виявів європейського архітектурного мистецтва.

Слід звернути увагу, що найбільшою самобутністю відрізняються

барочні споруди на землях Гетьманщини і Слобідської України за часів гетьмана Івана Мазепи, який був фундатором низки пишних храмів і меценатом: Братський та Микольський монастирі, церкви Всіх святих у Лаврі, собор Мгарського монастиря біля Лубен, Дім Мазепи в Чернігові, муровані будинки в Батурині тощо. Науковці вважають І. Мазепу одним із великих меценатів українського мистецтва, зокрема архітектури. На його кошти було збудовано 14 будівель церковних храмів і 20 реконструйовано. Ніхто не міг зрівнятися з Мазепою у справі церковного будування.

Пам'ятники української барочної архітектури збереглися й у Західній Україні й у дерев'яному народному будівництві всіх українських земель.

Справжніми шедеврами світової архітектури є українські барочні споруди - Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори в Києві, Хрестоздвиженський у Полтаві (1709 р.), Покровський у Харкові (1689 р.), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696-1701 р.), церква Усіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696-1698 рр.), церква Катерини в Чернігові (1716 р.), Преображенська церква у Великих Сорочинцах (1732 р.), собор Святого Юра у Львові (1747-1762 р.).

Важливим для студентів є розуміння внеску вітчизняних зодчих у скарбницю як української так і європейської культури. Студенти повинні знати, що найвідоміший архітектор українського бароко – І. Григорович-Барський (1713-1785). Він був вихованцем Києво-Могилянської академії, учнем Б. Растреллі. Поєднував у творчості національні та західноєвропейські

традиції. Почав займатися архітектурою наприкінці 40-х рр. XVIII ст. з будівництва міського водогону на Подолі, центральною спорудою якого став фонтан «Самсон» (Самсонів колодязь). У 60-70-і рр. XVIII ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським архітектором. Без його участі не обійшлося будівництво жодного будинку на Подолі. І. Григорович-Барський спорудив, зокрема, церкву над брамами Кирилівського монастиря, Покровську церкву і церкву Миколи Набережного; брав участь у будівництві магістрату в Козельці, у спорудженні палаців графа Разумовського, дзвінниці Кирилівського монастиря, здійснив реставрацію Кирилівської церкви. Подальша його діяльність характеризувалася підготовкою архітектури класицизму.

Студенти мають засвоїти, що видатним будівельником доби бароко був Степан Ковнір (1695-1786) – кріпак Києво-Печерської лаври. У монастирі він навчився будівельної справи, протягом багатьох років працював під керівництвом і разом з архітекторами П. Неєловим, И. Шеделем, І. Григоровичем-Барським. Одна з найкращих споруд С. Ковніра – корпус на території Києво-Печерської лаври (1744-1745), названий його ім'ям. Він є автором дзвінниці на Ближніх (1759-1763) і Дальніх (1754-1761) печерах лаври, Кловського палацу.

Західноєвропейські зразки бароко переважали на Західній Україні в замках-палацах, що збереглися в руїнах (Збараж, Бережани, Підгірні), в римо-католицьких храмах (Львів, Перемишль, Кам'янець) та синагогах.

Необхідно звернути увагу на те, що іншим типом є будови, що йшли за традицією українського дерев'яного будівництва - тридільного та п'ятидільного (хрещатого) заложення із трьома і п'ятьма банями. Це – Покровський собор у Харкові, дві церкви Києво-Печерської Лаври, собор у Ромнах і будови в Сумах, Богодухові та ін. Зокрема, серед українських трибаних висотних споруд однією з найвидатніших є харківський двоповерховий Покровський собор, де органічно поєднані прийоми українського та російського будівництва. Традиційні для української

архітектури пірамідальність та ярусність створено тут за допомогою поступового зменшення восьмикутників, поставлених один на один. Розміщення собору, міцні кам'яні стіни, довгі вузькі вікна, схожі на бійниці, – все це говорить про те, що він входив у систему оборонних укріплень міста.

Досягненням українського монументального зодчества стали муровані п'ятидільні храми. Кращою такою спорудою Слобожанщини є Спаський собор в Ізюмі (1684 р.). В Ізюмському соборі збереглися фрагменти монументальних фрескових розписів, які свідчать про їх високий художній рівень. У деталях собору в Ізюмі помітна подібність до деталей харківського Покровського собору. Беручи до уваги спорідненість об'ємних форм та деталей, а також майже одночасне спорудження цих церков, можна припустити, що їх будував один майстер, або група народних майстрів під одним спільним керівництвом.

Серед монументальних будівель, споруджених на Лівобережжі та у Києві, вирізняються величні багатостовпні тринавні храми з прямокутним обрисом плану, завершені переважно п'ятьма або сімома куполами. Це Троїцький собор у Чернігові (1679-1695 рр., архітектор І. Баптист), Преображенський собор Мгарського монастиря під Лубнами (1684-1692 рр., архітектори І. Баптист, М. Томашевський), Здвиженський собор у Полтаві (1689-1692 рр.), собори Братського та Миколаївського монастирів у Києві (1690-ті рр., зодчий І. Старцев). Своєю структурою ці храми нагадують стовпні храми давньоруських часів, маючи, водночас, риси певної спорідненості з деякими культовими спорудами Литви та Польщі. В архітектурній композиції цих будівель переважав потужний об'єм головного приміщення, а барокові деталі й оздобу фасадів, бань, порталів, вікон відзначалися своєрідним трактуванням, характерним для українських і російських будівельних традицій.

Слід наголосити, що у XVIII ст. на Придніпров'ї невід'ємною частиною архітектурних ансамблів великих монастирів стали високі дзвіниці. Ставились вони, як правило, в кам'яних стінах огорожі з брамами із

відступом від вулиці. В історії української архітектури до XVIII ст., а також після нього висотні композиції типу дзвіниці не мали такого розвитку й значення, як саме у XVIII ст. Українські майстри створили в цей час багато чудових дзвіниць. У струнких вишуканих пропорціях добре виявлено їх головне призначення як композиційних орієнтирів архітектурних ансамблів. Однією з перших і найхарактернішою для архітектури першої половини XVIII ст. була кам'яна дзвіниця Софійського собору в Києві, збудована протягом 1699-1709 рр. невідомим архітектором і, пізніше, після землетрусу, надбудована архітектором Й. Шеделем (1744-1748).

Зауважимо, що в даний період відбувався розвиток дерев'яного зодчества. Дерев'яна культова архітектура XVIII ст. представлена як значним числом самих пам'яток, так і архівних даних, що зумовлює більшу повноту у висвітленні головних етапів її розвитку. Культове будівництво з дерева цього періоду відзначається певною строкатістю, що пояснюється складними обставинами суспільно-політичного життя в Україні. З кінця XVII і особливо з початку XVIII ст. після проголошення церковним собором у Замості в 1720 р. єдиною законною церквою грецького обряду в Польщі – уніатську, православна церква поступово втрачає те значення в громадському житті, яке вона мала в попередні періоди. Зміни у становищі церкви поступово відбилися на архітектурних формах самих будівель. Розвинуті галереї всередині й зовні будови, а також і монументальні розписи поступово зникають або набувають суто формального значення. Найінтенсивніше цей процес відбувався в міських та монастирських храмах, повільніше – в сільських.

Видатним пам'ятником дерев'яної церковної архітектури XVIII ст. є Троїцький собор у Новомосковську (заввишки до 65 м), побудований у 1773-1779 рр. народним майстром Якимом Погребняком з Нової Водолаги на Харківщині. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями. Собор зроблений без єдиного

цвяха, Дубові та соснові бруски складені так, що за допомогою рівноваги служать опорою один одному. Ніяких опор, тпідтримуючих колон всередині і зовні немає. У 1888 р. Новомосковську церкву було перекладено, як свідчать документи, «по старому образцу» за планом архітектора Харманського. Насправді ж церкву перебудували не за старим зразком, а з помітними змінами. Модернізація негативно відбилася на архітектурі будови, її плані й пропорціях.

Наголошуємо, що особливістю архітектури XVIII ст. став розвиток світського будівництва. Споруджувалися магістрати, школи, колегії, військові канцелярії, друкарні, оборонні зміцнення, палаци старшини тощо. Облаштовувалися і прикрашалися міста. Наприклад, декор фасадів житлового будинку чернігівського козацького полковника Якова Лизогуба (90-ті роки XVII ст.) виконаний з цегли, оцинкований і побілений. На тлі білих стін сильно і рельєфно вимальовуються такі архітектурні деталі, як півколони, кронштейни, фронтончики, що свідчить про знання європейської архітектури.

У ті часи в Україні працювало багато архітекторів-іноземців, зокрема німець Й. Шедель, про якого вже говорилося, архітектор Б. Растреллі - автор проекту Андріївської церкви в Києві (1766 р.). Серед українських архітекторів, які працювали в Росії, найвідоміший І. Зарудний та Ф. Старченко.

Продовженням бароко з другої половини XVIII ст. став творчо запозичений у Франції стиль рококо, на думку науковців – це стиль пізнього бароко. Ще його називають виродженим бароко, оскільки зникає зміст, а залишається форма, на зміну напруженості і драматизму приходять легкість. Він використовувався у внутрішньому оформленні храмів, палаців, житлових приміщень. Він характеризувався витонченістю, примхливістю, легкістю та елегантністю, симетричністю і надавав мистецьким витворам неповторимого колориту. У ньому перебудовано Київську академію, дзвіниці Києво-Печерської Лаври, Софіївського собору, головної церкви в Почаєві.

Проблемне питання: Як ви вважаєте, чи є рококо стилем пізнього

бароко?

Збудована в 1731-1745 рр. архітектором Й. Шеделем дзвіниця Києво-Печерської лаври досягає майже 100 метрів, яку в народі назвали «Шеделево диво». Це була найвища споруда в межах Російської імперії. Архітектура цієї величної споруди побудована на чіткій ордерній системі (**ордери** (лат. *ordo*, фр. *ordre* — порядок), **ордерна система** — це вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних (колони, пілястри) та горизонтальних (антаблемент) частин, пропорції яких чітко визначені по відношенню до розміру композиції вцілому). Для свого часу спорудження такої височенної будівлі було справді технічним дивом.

Зазначимо, що у XVII ст. і приблизно в першій третині XVIII століття декоративне оздоблення здебільшого виконувалося з цегли. Декорування стін та об'ємів за допомогою ліплення особливого поширення набуло в 30-х роках XVIII ст. і досягло на цей час винятково високого рівня. Єдиним у своєму роді є декоративне оздоблення нижніх ярусів Софійської дзвіниці в Києві. Всі яруси цієї споруди зовні мають ліплення, яке немов килим покриває всі площини знизу до самого верху. Розташоване з великою майстерністю, воно логічно облямовує отвори, кути, окремі архітектурні елементи. Тут широко використано рослинні й геральдичні мотиви.

У декоративних оздобах будівель особливо цікавих форм набув ліплений орнамент. Інколи він мав геометричний характер у поєднанні з елементами класичних профілів. У деяких випадках замість геометричних мотивів чи разом з ними застосовували рослинні мотиви як абстрагованого характеру – акант, пальмову гілку, так і взяті з місцевої флори – квіти соняшника, троянди, особливо часто – грона та листя винограду, жоржини, дзвіночки і навіть овочі та плоди.

Архітектурний декор у вигляді барельєфа, здебільшого на рослинні мотиви, іноді розміщували за принципом української плахти - на площині стіни більш-менш рівномірно (Софійська дзвіниця, західні частини Успенського собору Києво-Печерської лаври). В інших випадках цей декор

було подано за принципом художнього оформлення рушника: оздоблення скупчувалось на відповідних, найвигідніших для нього місцях, біля віконних та дверних отворів, а також на фронтонах. Інколи в орнаментах зображали алегоричні фігури, найчастіше - голови купідонів чи фігури птахів і тварин. Гетьмани і старшини любили зображати свої фамільні герби на спорудах, у будівництві яких вони брали участь. Пізніше, замість гетьманських гербів, почали зображати на будинках царську корону чи двоголових орлів.

* * *

Отже, період, названий бароко, довго сприймався як відхилення від канонізованих норм естетики попередньої епохи, мав на собі тавро чогось химерного, негармонійного.

Дух епохи бароко на Україні стверджували великі національні зрушення, повстання проти поневолювачів, боротьба проти національного та релігійного утиску.

Бароко мало синтетичний характер, охопивши всі сфери духовної культури, зокрема архітектуру. Це був універсальний стиль, особливості якого закономірно і глибоко виявилися в багатьох ланках духовного життя суспільства.

Українське козацьке бароко розвивалось під впливом норм естетики, з одного боку - європейського бароко, з другого - народної. Разом з тим, воно є ланкою в розвитку загальноєвропейської культури, становлячи одну з національних шкіл цього великого художнього стилю.

Поряд із тим, велика мистецька культура української архітектури доби бароко, зокрема висока техніка українських майстрів, спричинилися до того, що впливи української архітектури сягали далеко за межі України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яким чином козацтво впливало на розвиток української культури?
2. Який період історії України вважають «другою золотою добою» українського мистецтва і чому?

3. Що нового привнесло українське бароко в українську геральдику?
4. Стил ь бароко – це місцеве явище в культурі українського суспільства другої половини XVII - XVIII ст., чи запозичене?
5. Назвіть найвидатніших українських архітекторів українського бароко другої половини XVII - XVIII ст.
6. Назвіть перлини української барокової архітектури другої половини XVII - XVIII ст.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Роль української державності у розвитку самобутніх рис української культури.
2. Вплив антиукраїнської політики царизму на розвиток української культури XVIII ст.
3. Українське бароко - синтез європейського бароко та традиційної народної культури.
4. Творчі досягнення видатних архітекторів стилю бароко другої половини XVII - XVIII ст. в Україні.
5. Іван Мазепа - меценат і український культурний діяч.
6. Перлини української барокової архітектури другої половини XVII - XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991.
2. Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.О. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закладів освіти, – К., 2000.
3. Історія культури України. Конспект лекцій / Євсєєв Є.Т., Канавенко С.А., Ковальов В.І., Гребенюк В.В. – Харків, 2001.
4. Історія України в особах: Козаччина / Горобець В., Гурій В. – К., 2000. - 302 с.
5. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник /

С.М. Клапчук, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука. – 6-те вид. – К., 2007.

6. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К., 2005.
7. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-ге / За ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника. – Львів, 2005.
8. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.
9. Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. – К., 1991.
10. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1999.
11. Рудницький О.П. Українське мистецтво у полікультурному просторі. – К., 2000.
12. Сегрійчук В.І. Національна символіка України: Наук.-худож. кн. – К., 1992.
13. Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика. – К., 1991.
14. Українське барокко та європейський контекст / Ред кол. Костюк О.Г., Федорук О.К. та ін. – К., 1991.
15. Українське бароко: Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів. – К., 1993.
16. Ушкалов Л. Світ українського бароко. – Х., 1994.
17. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник / Наук. редактор В.М. Шейко. – К., 2006.

Навчальне видання

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

до самостійної роботи з дисципліни
«Історія української культури»
(розділ «Духовне життя в Україні другої половини XVII-
XVIII ст. Архітектура українського бароко») для студентів
усіх спеціальностей»)

Укладачі ОЛЕШКО Наталія Пертрівна

Відповідальний за випуск *А.М. Домановський*

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка *О.Г. Соколової*

План 2011 р. поз. 90.
Підп. до друку 9.08.2011 р. Формат 60×84 1/16. Папір газетний.
Гарнітура Times New Roman Cug. Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 1,4. Обл.-вид. арк. 2,1.
Зам. № 461/11. Тираж 100 прим. Ціна договірна.

ВИДАВНИЦТВО
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Видавництво ХНАДУ, 61002, Харків – МСП, вул. Петровського, 25.
Тел. /факс: (057)700-38-72; 707-37-03, e-mail: rio@khadi.kharkov.ua

*Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції, серія ДК №897 від 17.04.2002 р.*